

Київська Академія 21 (2024): 296–311.
doi 10.18523/1995-025X.2024.21.296-311
<http://ka.ukma.edu.ua>

Максим Яременко

Подвійне затемнення, празник Благовіщення та сестриниця Мазепи «Марціанна»¹

Мета цієї публікації – ввести до наукового обігу невідому досі інформацію із проповіді 1699 р. київського казнодії Стефана Яворського, яка стосується племінниці Івана Мазепи Маріанни Вітославської. Завдяки згадкам Яворського можемо встановити дату та обставини постригу Маріанни у черниці, а відтак переглянути існуючі в історіографії припущення про долю Вітославської. Публікації фрагменту проповіді передую невеликий вступ із поясненням контексту згадок про Вітославську, а також нагадуванням припущень дослідників стосовно її біографії.

Ключові слова: Річ Посполита, Гетьманщина, Київ, шляхта, проповідництво, Маріанна Вітославська, Іван Мазепа, Стефан Яворський.

Празник Благовіщення у Києво-Печерському жіночому монастирі у 1699 р. був особливо урочистим. І не тільки тому, що відзначали одне з дванадесятих, себто найбільших, православних свят. Того дня в обителі ще мав відбутися постриг у чернецтво помітної пані. Мабуть, саме тому туди завітав для виголошення проповіді знаний казнодія Стефан Яворський, на той час ігумен розташованого поблизу Пустинно-Миколаївського монастиря.

Проповідницька спадщина київського періоду життя Стефана Яворського (а це понад 40 автографів-чернеток 1690-х рр.) – окрема велика тема, аналіз якої не належить до завдань цієї джерельної

¹ Цю розвідку підготовано в рамках проекту «Polskie wzorce literackie i kulturowe w Rosji na przełomie XVII i XVIII wieku: przypadek Stefana Jaworskiego», підтриманого Національним Науковим Центром (Польща, OPUS, UMO-2017/25/B/HS2/00932).

публікації. Лише зауважу, що віднедавна її вивчення активізувалося, а наступного року заплановано критичне видання частини казань українського інтелектуала. Натомість коротко зупинюся на змісті проповіді на Благовіщення, аби краще зрозуміти контекст згадки про Маріанну Вітославську, яка, власне, й цікавить мене насамперед.

Благовіщення (25 березня) 1699 р. припадало на суботу, за два тижні до Великодня. Євангельською темою проповіді були слова «Сила вышнього осѣнитъ тя»² (Лк. 1:35) – ті, якими ангел Гавриїл благовістив Марії народження Сина Божого. Проте увагу Яворського привертало й інше питання, до якого він у казаннях цього року звертався не раз³, а саме: сонячне та місячне затемнення. Місячне відбулося зовсім недавно – на другому тижні Великого посту (припадав на 27 люте – 5 березня), а сонячне очікувалося на надвечір'я Воздвиження Чесного Хреста 13 вересня. У проповіді на Благовіщення звучали достатньо апокаліптичні нотки:

Скутки зас и дѣйствія того двоякого затменія о! Бодай толко в мѣнуціях читати, не дай Бжѣ в самой истиннѣ дозвавати. Глады, грады, тусы, потопы, огнь, меч, нашествіе иноплеменикъ, междусобныя брани, тяжкіе болѣзни, наглые смѣрти, всѣми тыми плягами, сего рочное двоякое затменьѣ хлостати нас обѣцуѣт и устрашаѣт. Южѣ то бачу приближаются времена кончини вѣка сего, о которыхъ Хс̄ С:н: предвозвѣстил въ Евангелій: будутъ мовитъ знаменія въ слнці и лунѣ, и на земли туга велика, издыхающимъ члкомъ ѿт страха и чаянія грядущих на вселенную⁴.

Складно сказати, чи Яворський справді готувався до кінця світу у 1699 р., але temu затемнень він використав як концепт для компонування власних аргументів і побудови сюжетів та алегорій. У казанні на Благовіщення він прирівняв ангела до астролога, який сповіщає, що сонячну світлість Богородиці покриє якесь затемнення та осинить заслона. Це сила Всевишнього осіняє «мысленное наше свѣтило красну яко луну» Діву Марію, і це затемнення «мысленной луны»-Богоматері сповіщає «не печалныѣ и вредоносныѣ, але мило-

² Російський державний історичний архів (далі – РДІА), ф. 834, оп. 2, спр. 1592, арк. 391–391 зв.

³ Див., наприклад, його проповідь на празник Воздвиження Чесного Хреста Господнього 14 вересня 1699 р. (РДІА, ф. 834, оп. 2, спр. 1592, арк. 224–229 зв.).

⁴ Там само, арк. 391 зв.

стивые и всякія ползы и утѣхи преисполненные знаки и skutки»⁵. Навколо пояснення згаданих «знаків» Яворський і вибудовує свою проповідь. Щоправда, далі він до «затемнення» Богородиці, як еквіваленту місячного затьмарення, додає ще одне (відповідник сонячного) – «затемнення» Христа людською утробою: «Другое затменьє Слнца Предвѣ & єдинородного Сна Бжїя, который при ннѣшнем блговѣщенїи, въ утробѣ П:Д:МБ: яко въ одшевленном пѣѣ, тмится и померкаеть, грубым тѣла нашего члчкого покрытый облаком»⁶. Як наголошує проповідник, наслідки різних видів затемнення протилежні: від затьмарення сонця та місяця – «скорбѣ и печал», а «в небесных мѣнуцїях ѿт затменья радост и утѣха»⁷.

У проповіді Яворський згадує про постриг у черниці доньки «волинського підвояводи» Маріанни Вітославської. Про це сказано на титульному аркуші («Pro solemni festivitate Beate Virginis Annuntiate, in Monasterio Monialium Pieczariensi, ingrediente pro tunc sub umbram Religiosam, magnifica Virgine Marcianna Witoslawska Subpalatini Wolhynensis filia»⁸), а також спеціально наголошено наприкінці казання – перед епілогом казнодія звертається до самої Маріанни.

Стефан називає Вітославську тією, що належить до наймудріших дів. Тут він нав'язує до щойно сказаного у проповіді, адже перед цим фрагментом Яворський якраз міркує про п'ятьох євангельських нерозумних («юродивих») дів і твердить, що їх названо юродивими за те, що не мали осінення Святого Духа: «Пре то жъ не маючи Дха Стго дѣвство осѣняющаго, заробили бѣдный на той тытул же их Евангелїе юродивыми нарицаеть»⁹. Маріанна ж – «премудрѣйша дѣва», бо вирушає вже сьогодні назустріч небесному Женихові Ісусу Христу. Стефан має на увазі чернечий постриг, принесення Жениху нев'янучого цвіту дівочої чистоти та цноти, а також наслідування Богородиці («мѣти за зеркало и приклад самую дѣвственну похвалу П:Дву В.Бцу»¹⁰). Діва Марія теж, ніби, іночим облаченням, осіняється Святим Духом. Зрештою, Маріанна доєднується до ангелів,

⁵ Там само.

⁶ Там само, арк. 392.

⁷ Там само.

⁸ Там само, арк. 391.

⁹ Там само, арк. 398.

¹⁰ Там само, арк. 398 зв.

адже всі, хто стають монахами, є ангелами. Яворський також звично вихваляє походження дівчини, найбільше зупиняючись на заслугах її дядька-гетьмана:

Приходишь *от* великой твоей парентель, *от* многословутого блгородства, власнѣ якъ аглтѣ с нбси. По лѣнѣй *от*ческой Марціанна Вітославска подвоеводзанка волынска. По лѣнѣй матерней Марціанна Мазепянка сестреница рожеона оного славного Мазепы вожда [...] ¹¹.

Постриг племінниці Івана Мазепи відомий історикам. Ще Микола Костомаров у своїх працях 1880-х рр. «Мазепа» та «Мазепинці» подав основні відомості про неї, які вряди-годи повторюють і сьогодні. Так, спираючись на лист Пилипа Орлика Варлааму Ясинському, Костомаров розповідає, що мати Мазепи, ігуменя Марія Магдалина, незадовго до своєї смерті передала онуці, панні Маріанні, таємне листування гетьмана. Тут же вказано, що Маріанна була донькою Мазепиної сестри Олександри від другого шлюбу з «якимось Вітуславським». У вересні 1712 р. її, вже черницю Марту, разом з іншими мазепинцями вислали в Москву, а далі в Горицький жіночий монастир на р. Шексні ¹². На початку ХХ ст. цю інформацію доповнив Костянтин Харлампович. У монографії про український вплив на російське церковне життя, у розділі про монахів і настоятелів, він, посилаючись на архівні джерела, згадує, що в Олександрівській Успенській обителі Володимирської єпархії від 1715 р. перебувала колишня намісниця Глухівського монастиря, племінниця Мазепи Марта. До цього, у 1713 р., її було заслано в «угорську» обитель на Біле Озеро, звідки Марта втекла ¹³.

Дослідники досі зазвичай повторюють інформацію Костомарова й тих, хто його використав, без змін ¹⁴, або додають дані Харлампо-

¹¹ Там само.

¹² Николай Костомаров, «Руина», «Мазепа», «Мазепинцы». *Исторические монографии и исследования* (Москва: «Чарли», 1995), 450, 590, 770.

¹³ Константин Харлампович, *Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь* (Казань, 1914), I:11. Вірогідно, автор неправильно відчитав назву монастиря: замість «Горицького» – «угорський».

¹⁴ Наприклад: Олександр Оглоблін, *Гетьман Іван Мазепа та його доба* (Нью Йорк – Париж – Торонто: Видання Організації Оборони Чотирьох Собід України (ООЧСУ) – Ліги Визволення України, 1960), 21; Володимир Кривошея, *Генеалогія українського козацтва: Білоцерківський полк* (Київ: Стилос, 2002), 100–101.

вича чи власні міркування. Наприклад, Василь Біднов припускає, що племінниця Мазепи в 1707 р. ще не була черницею, оскільки її згадано як Маріанну, а не як Марту¹⁵. За твердженням Сергія Павленка, вона переїхала до Києва разом із матір'ю наприкінці 1694 р. та постриглася, аби врятуватися від заслання до Сибіру¹⁶ (отже, не раніше 1708 р., коли Мазепа виступив проти Петра I). Водночас у сучасній історіографії можна натрапити на дивне ігнорування другого шлюбу Мазепиної сестри Олександри із Вітославським, як-от у Тетяни Таїрової-Яковлевої¹⁷ (хоч про нього згадано і в старих, і в нових генеалогічних схемах та дослідженнях Мазепиною роду¹⁸). У таких працях, зрозуміло, не йдеться й про Маріанну-Марту.

Як було зазначено, припускають, що Маріанна приїхала до Києва разом із матір'ю у 1694 чи близько 1694 р.¹⁹ після розлучення Олександри із третім чоловіком Яном Войнаровським. Невдовзі Олександра померла. Точний рік її смерті, 1695-й, вказав Сергій Павленко на підставі короткої інформації із судової книги Козельця²⁰: «Того жь року [1695 – М. Я.] панъ Войнеровская (!), сестра рожаемая его мл. пана гетмана, померла, хорою постригшися въ иноческий чинъ пречестною госпожою Марѳою Магдалиною, Мазепиною маткою, а игуменѳею печерскою»²¹. Час смерті матері Маріанни можна встановити навіть точніше. У листі до Івана Мазепи від 7 жовтня

¹⁵ Василь Біднов, «Марія Магдалина, мати гетьмана Мазепи,» в *Мазепа. Збірник* (Варшава, 1938), I: 51–52.

¹⁶ Сергій Павленко, *Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники* (Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2004), 84.

¹⁷ Тут вказано, що після смерті «першого чоловіка» Олександра вийшла заміж за Яна Войнаровського (Татьяна Таирова-Яковлева, *Мазепа* (Москва: Молодая гвардия, 2007), 13.)

¹⁸ Окрім згаданих праць, див., наприклад, добре відомий дослідникам козацтва розпис: Вадим Модзалевский, *Малороссийский родословник* (Київ: Типо-Литографія «С.В. Кульженко», 1912), 3:289.

¹⁹ Кривошея, *Генеалогія*, 101.

²⁰ Сергій Павленко, *Іван Мазепа. Догетьманський період* (Київ: «Мистецтво», 2020), 63.

²¹ о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко (упор.), «3 нових документів до історії Сіверщини (XVII–XVIII ст.) (Частина 17),» *Сіверянський літопис* 6 (2019): 85 (№ 8). Ця джерельна згадка відома дослідникам із 1930-х рр., проте її тоді не було використано в контексті біографії Олександри (див.: Михайло Возняк, «Хто ж автор т. зв. Літопису Самовидця,» *Записки НТШ СЛІІІ* (1935): 63.

1695 р. київський суддя Ян Войнаровський зазначає, що його серце переповнене жалем через смерть дружини і просить відпустити до нього з Гетьманщини дітей гетьманової сестри (себто покійної Олександри). Натомість у написаних раніше березневих листах про те саме до Мазепи від сановників Речі Посполитої, зокрема в зверненні, датованому 23-м березнем 1695 р., Олександрю ще не названо покійною²². Тож у цьому проміжку – між кінцем березня та початком жовтня 1695 р. – слід припускати, вона й померла.

Причини переїзду матері Маріанни Вігославської до Гетьманщини пояснюють більш-менш в унісон релігійним тиском з боку її чоловіка-католика. Епізод прибуття Олександри Войнаровської до Києва Тетяна Таїрова-Яковлева згадує у контексті політики Мазепи щодо Правобережної України, а саму цю політику пояснює широким спектром причин – від козацьких уявлень про свої традиційні зони впливу аж до побожності гетьмана як «убежденного защитника православия» та до його честолюбних намірів посилити свій вплив на Правобережжя²³. Така «універсальність» мотивів, звісно, не виключає їхньої резонності, проте навряд чи може висвітлити стосунки гетьмана із сестрою на тому рівні, якого хотілось би допитливому досліднику. Тож доки конкретних пояснень бракує, обмежується нагадуванням лаконічного переліку переважно відомих раніше пояснень переїзду Олександри, наведених Таїровою-Яковлевою.

Олександра Войнаровська, покинувши чоловіка-католика, переїхала до Гетьманщини з метою постригу в черниці разом із сином Андрієм та оселилася в одному із двох монастирів (у Київському Вознесенському чи Глухівському), де настоятелькою була її та гетьманова мати Марія Магдалина. Мазепа підтримав такий крок, тож звернення до нього чоловіка з проханням повернути дружину, підтримані великими гетьманами литовським і коронним, а також польним литовським залишилися без наслідків. Зрештою, сама Олександра невдовзі померла²⁴. У науково-популярній книжці про

²² Иван Белляев (сообщ.), «Письма к гетману Мазепе об его сестре, госпоже Войнаровской,» *Чтения в императорском обществе истории и древностей российских* 5 (1848): 67–70.

²³ Татьяна Таирова-Яковлева, *Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства»* (Москва–Санкт-Петербург: Центрполиграф, 2011), 151–157.

²⁴ Там само, 157.

Мазепу Тетяна Таїрова-Яковлева менше дотримується наукової нейтральності у доборі лексики. Тож тут ясновельможний – це «ярко выраженный пример воинствующего украинского православия, в самом лучшем смысле этого слова»²⁵, а його сестра буцімто однозначно покинула свого другого чоловіка Яна Войнаровського «из-за религиозных разногласий (он был католиком) и удалилась в Печерский монастырь к матери»²⁶. Олександра нібито вирішила залишити чоловіка-католика та постригтися в Києві під час приїздів до матері і брата у 1690 та 1691 рр. (вдруге вона майже рік жила в Батурині, куди прибула із прийомними доньками та Андрієм Войнаровським). За авторкою, Мазепа схвалив рішення сестри стати черницею та опікуватися племінниками (про племінниць вона не згадує)²⁷.

Цю сімейну «драму» Таїрова-Яковлева ставить на високій сцені етнічно-конфесійного конфлікту – як протистояння ревного православного гетьмана «полякам» (авторка за старою, ще російською імперською традицією, називає «поляками» всіх діячів Речі Посполитої, навіть якщо йшлося про магнатів Великого князівства Литовського, й вочевидь трактує поняття «поляк» за синонімічне «римо-католику», інакше не було б потреби наголошувати на православності ясновельможного)²⁸. Зауважмо, що в XIX ст. Микола Костомаров був обережнішим, добираючи слова для пояснення причин переїзду Олександри до Києва. Її перші відвідини матері у 1690 чи 1691 р. він лаконічно пояснює «разладом» із чоловіком Войнаровським, а про конфесійну незгоду в родині згадує лише тоді, коли оповідає про прохання Олександри до гетьмана взимку 1694 р., аби той дозволив їй прийняти постриг: тут вона пояснює небажання жити з чоловіком нібито через примус перейти в римо-католицизм²⁹.

Правдоподібність переїзду Олександри до Гетьманщини через міжконфесійне протистояння дещо підважує той факт, що її дру-

²⁵ Таїрова-Яковлева, *Мазепа*, 12.

²⁶ Там само, 13.

²⁷ Там само, 107.

²⁸ Там само, 107–108.

²⁹ Костомаров, «Руїна», 450–451.

гий чоловік, вірогідно, теж був католиком. Як на мене, доцільно взяти до уваги й інакше пояснення – твердження самого гетьмана. Його навів Микола Костомаров, розповідаючи про донос на Івана Мазепу в 1690 р., де, серед іншого, йшлося про продаж гетьманом подолян та волинян у турецьку неволю, розграбування церков та придбання для своєї сестри маєтностей у Речі Посполитій. Мазепа, виправдовуючись у квітні того ж року перед царським посланцем, буцімто говорив, що його не люблять, бо підозрюють у симпатіях до «поляків», а до того ж у Речі Посполитій живе його сестриця (Костомаров вважав, що йдеться про сестру, ототожнюючи слова «сестриця» та «сестра»)³⁰. Тож переселення найближчої рідні до Гетьманщини можна вважати цілеспрямованою акцією з метою відвести від себе згадані підозри. І, звісно ж, це давало змогу сформуванню надійне коло підтримки. А жінкок-родичок, тим більш черниць, гетьман вірогідно використовував як посередниць при виконанні секретних доручень.

Що нового додає проповідь Стефана Яворського до нашої обізнаності про племінницю Івана Мазепи? По-перше, у ній вказано, що Маріанна – дівиця, тож, очевидно, вона не була заміжною. По-друге, згадано уряд її батька – не «якогось Вітуславського», як писали раніше дослідники, а волинського підвоєводи («subpalatini Wolhynensis filia», «підвоєводзанка волинська»). Така згадка, теоретично, цілком узгоджується із найсучаснішими розвідками про волинське походження роду Мазеп та сталі інтереси на Волині тих його представників, що й далі там мешкали³¹. По-третє, дізнаємося,

³⁰ Там само, 437–442.

³¹ Ретельне (і найповніше на сьогодні) дослідження Ігоря Тесленка можливих коренів роду гетьмана у XVI – першій половині XVII ст., яке базується на аналізі писемних, сфрагістичних та геральдичних джерел, дало змогу авторові припустити, що дрібношляхетський клан Мазеп походив із Волині (Ігор Тесленко, «До питання про родовід Мазеп: старі схеми, нові імена,» *Записки НТШ CCLXXV* (2022): 330–360). Таку думку підтримує й Наталія Білоус на підставі документів кінця 1660-х рр. (Наталія Білоус, «Невідомі сторінки біографії Івана Мазепи у світлі даних луцьких гродських книг 1668–1670 років,» в *Збірник матеріалів круглого столу «Іван Мазеп та просторово-часовий колорит його доби»* (Київ, 2024) (у друці)). Я пишу про теоретичне підтвердження цих висновків у згадці київської проповіді 1699 р., бо Ігор Тесленко у приватній розмові повідомив мені, що батько Маріанни насправді був брацлавським, а не волинським підвоєводою (ця інформація має з'явитися

що Маріанна стала черницею не через загрозу російського переслідування після виступу Івана Мазепи проти Петра I, а значно раніше – 25 березня 1699 р.

Залишається без відповіді питання, чому в датованому 1721-м роком листі Пилипа Орлика до Стефана Яворського Маріанну станом на 1708 р. згадано під світським ім'ям³². Думаю, це можна пояснити постригом дівчини на той час лише в рясофор зі збереженням світського імені, а його пізнішу заміну – після прийняття малої схими³³. Адже навіть в універсалі від 12 січня 1708 р., яким Мазепа підтверджував право Вітославської на ліс під с. Крехаївом, черницю названо Маріанною: «превелебная в Богу ей милост панна Маріанна Вѣтославская, милая сестреница наша, інокія монастира девичого свято Вознесенского Печерского Кіевского»³⁴. Постриг у схиму міг відбутися через якийсь час після смерті її баби-ігумені для того, аби після неї посісти настоятельство. Пригадаймо, що Костянтин Харлампович згадує Марту як глухівську намісницю, тобто помічницю ігумені в управлінні підлеглої їй жіночої обителі.

у його наступних працях із генеалогії роду Мазеп). Принагідно щиро дякую Наталії Білоус та Ігорю Тесленку за те, що поділилися результатами ще не опублікованих досліджень.

³² «[...] моей племенницѣ паннѣ Маріаннѣ [...]»: «Письмо Орлика к Стефану Яворскому», *Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник* 10 (1862): 15.

³³ Саме у чині «малагѡ образа, еже есть мантиа» вказується, що постриженець бере нове ім'я. Натомість «Чинъ бываемый на ѡдѣланіе расы и камилавки» не містить такого зобов'язання (див.: *Требник митрополита Петра Могили 1646 р.* [репринтне видання], ч. 2 (Київ: ІВЦ УПЦ, 1996), ѡча-цѣ [891–920]).

³⁴ Цей універсал друкували кілька разів. Цитую за: *Універсали Івана Мазепи (1687–1709)*, упор. Іван Бутич, Вячеслав Ринсевич (Київ–Львів: НТШ, 2006), II: 400 (№ 350). У редакційному заголовку упорядники помилково називають Маріанну сестрою гетьмана. У пізнішому збірнику документів коментар упорядників правильно вказує, що монахиня була племінницею Мазепи, й додано, що вона «на схилі життя прийняла чернечий постриг під іменем Марти» (*Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві XVI–XVIII ст. з фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Зб. док., упор. Ю.А. Мицик, С.В. Сохань, Т.В. Міцан, І.Л. Синяк, Я.В. Затилко* (Київ, 2011), 95 (№ 48), 452).

Текст проповіді на Благовіщення дає змогу частково реконструювати присутніх на постригу Маріанни осіб. По завершенні вступної частини проповіді казнодія не звертається до архиєрея (тобто Варлаама Ясинського), як це зазвичай робив, прохаючи благословення (наприклад, «за твоимъ архипастыру мой многопоспѣшествующимъ блсвеніемъ, под которое покорне главу мою схиляю»³⁵). Брак звернення до владики означає, що його участь у празничному богослужінні і постризі не передбачалася. Зате з тексту казання бачимо, що в цей день до монастиря очікувано завітала козацька старшина, принаймні Яворський звертається до козаків. Розвиваючи тему «осінення», Стефан нагадує історію прибуття до Александра Великого посланця від Дарія. Той, лякаючи супротивника, сказав Александрові, що завтра вранці воїни перського царя затьмарять сонце своїми стрілами, на що полководець відповів: тоді їм буде зручніше битися «под тым стрѣль осяненіемъ, под тоєю хмурою»³⁶. Яворський, підкресливши, що історики та панегіристи вихваляють цю відповідь Александра Македонського, далі говорить: для нас такі сміливці – не дивина, вони можуть бути й серед присутніх тут у церкві «молойців»:

Але простѣте ми гисторики и панегиристи, у вас то повинна такий безбязненный штвѣтъ слышати; а у нас що козакъ, що сердечный юнакъ, то готовеніокъ мужественно штвѣтовати. Знаю таких многих неустрашонных молодцовъ, але не вспомяну імень их устнама моима, могут и ту в церквѣ быти, же когда бы им кто на войнѣ будучим возвѣстил тую повину, же утро хмура стрѣль татарскихъ покрыет и помрачит сѣнце: знаю запевне же одозвалибся: выгоднѣй под тым осяненіем под тоєю хмурою будет битися. Вѣншую тебѣ Россіе так мужественных сѣновъ, которых перса твоими сут твердыми адамантовыми непоколѣблемыми мурами. Вѣншую и вам сердечные молодцы, так мужественнаго безбязненного сердца. Выгодна вам битва под осяненіем стрѣль татарских але далеко выгоднѣйша, непоровнане безпечнѣйша, под осяненіемъ ннѣшным Бѣгородичиным которым Дѣхъ Ст: покрывает П:Бѣу Сила Вышняго &³⁷.

Така апеляція до козаків у контексті війни Священної Ліги з Османською імперією та участі козацьких загонів упродовж 1690-х рр. у

³⁵ РДА, ф. 834, оп. 2, спр. 1592, арк. 1022 (із проповіді 1695 р.).

³⁶ Там само, арк. 394 зв.

³⁷ Там само, арк. 395. Підкреслено в оригіналі.

щорічних походах у Крим та Північне Причорномор'я³⁸ виглядала цілком доречною. Звернення до «молойців» також мало би означати, що представники козацької старшини перебували у храмі. А от відсутність прямих звернень до Мазепи вказує, що гетьмана на пострізі не було. Це підтверджують і видані в Батурині від його імені універсали від 18 та 28 березня³⁹ – у цей час він перебував тут, а не в Києві.

Нижче публікую той фрагмент проповіді Стефана Яворського у Києво-Печерському монастирі на Благовіщення 1699 р., в якому казnodія звертається до Маріанни Вігославської. В оригіналі цю частину виділено невеликим відступом від попереднього тексту і горизонтальною лінією від наступного короткого «Epilogus». При відтворенні тексту збережено більшість відсутніх у сучасній абетці літер, окрім йотованого «а» (переданого як «я»). Як «і» передано всі варіанти написання «і»-десяткового. Збережено латинську графему літери «п». Виносні літери та паєрки (на позначення «ъ», «ь», «й») відтворено курсивом у рядку.

Титла, оригінальні скорочення, розділові знаки та поділ на абзаци збережено. Закінчення аркушів позначено знаком «//». Великі літери поставлено за наближеними до сучасного українського правопису правилами. Авторські підкреслення в оригіналі чи виділення прописними літерами фрагментів тексту збережено. Дописки внесено до тексту, а всі особливості написання прокоментовано у підрядкових примітках. Коментарів для пояснення фрагментів, що вказують на певні літургійні особливості чи відсилають до біблійних книг, не подаю – вони цілком прозорі для дослідників.

«[...] А ту южъ до тебе слово моє оборочаю, не межъ юродивыми але межъ премудрѣйшими двами ннѣ⁴⁰ сочисляема блгороднѣйша

³⁸ Див. перелік цих походів: Тарас Чухліб, «Іван Мазепа як полководець: військові походи до Хаджибею, Північного Причорномор'я та Криму в 1687–1699 рр.» *Чорноморська минувшина* 10 (2015): 10–15.

³⁹ *Універсали Івана Мазепи (1687–1709)*, упор. Іван Бутич (Київ–Львів: НТШ, 2002), 320–321 (№ 280, 281); *Універсали Івана Мазепи (1687–1709)*, упор. Іван Бутич, Вячеслав Ринсевич (Київ–Львів: НТШ, 2006), II: 229–230 (№ 186).

⁴⁰ Дописано над рядком.

двіце Марціанно Вѣтославска подвоеводзанка волинска мудрою двою тебе нареши достойно и праведно, бо нѣмъ во скоромъ часѣ даст Бѣгъ заспѣвають СЕ ЖЕНИХЪ грядет въ полунощи; ты яко премудрѣйша два, южъ ото нѣхъ исходиши щасливе въ стрѣтеніе Ху Жениху нбсному. Але з яким же уготованіемъ в тую запускаєшься дорогу? З уготованьемъ власнѣ мудрой двѣ⁴¹ належитымъ, а Жениху нбсному угоднымъ. А яко жъ можетъ быти уготованіе угоднѣйшее въ стрѣтеніе Ху Жениху нб: яко приносити неувядаемый цвѣтъ чистоты, тому который *ест* цвѣтъ селный и крынѣ удолный, который яко агнецъ⁴² между панѣнскими ліловыми цвѣтами любимую себѣ избираетъ пажитъ которому множество паніен в горномъ Сіонѣ послѣдуютъ.⁴³ А що жъ можетъ быти вдячнѣйшее, яко приносити блговонное цнотъ панѣнскихъ миро тому которого *ест* імя мироизліянно? Приносити в сердечной лампѣ неугасающий любви Бжїя огонь, тому который *ест* огонь поядающий? Приносити добровольную пицету тому который обнища намъ дѣля да мы ницетою его обличимся? Приносити послушаніе тому который послушливъ быв даже до смерти? Приносити⁴⁴ терпеніе тому которого нѣхъ видимъ крестомъ обременнаго єдино терпенія удивителище? //

Блгую избрала єси МРІЕ.⁴⁵

Такое такое власнѣ подобаєт уготованіе мудрымъ двамъ, которые хотятъ стрѣсти Ха Жениха нб: и з Нимъ внийти на браки нбсныя.

Але найбарзѣй мудрымъ двамъ подобаєт мѣти за зєрцало и прикладъ самую дѣвственну похвалу П:Дву В.Бѣу. Стрѣчаєт она нѣхъ яко премудрѣйшая Два, и приимуетъ єдинородного Сна Бж: яко Жениха нбснаго въ пречистую утробу свою, яко въ чертогъ прекрасный. Що жъ за приготованье на воспрїятіе такъ великого гостя? Ото першъ осѣненіемъ Стго Дха нѣбы иноческимъ заслоняєтся покрываломъ, сила вышняго & а потымъ пришелца нбнаго въ полату пречистыя утробы своєя воспрїимуетъ. То такое и твоє уготованіе блгороднѣйшая двіце въ стрѣтеніе Ха нбнаго⁴⁶. Покрывало іноческаго смиренія,

⁴¹ «мудрой двѣ» виправлено з «мудрымъ двамъ».

⁴² «яко агнецъ» дописано над рядкомъ.

⁴³ «которому множество паніен в горномъ Сіонѣ послѣдуютъ.» дописано на лівому полі.

⁴⁴ Дописано над рядкомъ.

⁴⁵ Речення дописано на верхньому полі аркуша дещо світлішимъ чорниломъ.

⁴⁶ «въ стрѣтеніе Ха нбнаго» дописано над рядкомъ.

под котрым яко скинія под херувимским осѣненієм, яко луна под хмурнымъ облаком, яко перла под морскими волнами сокрываючися⁴⁷, выдатнѣйшим блистанієм свѣтлѣши при законныхъ умбрах⁴⁸. На похвалу Бгородичину стаєт⁴⁹ з нба архаггль Гавріил. А на похвалу твою стаєт ту в очахъ наших аггелъ оный апокал: которого с:10. видит Іоанъ ст: видѣхъ аггла сходяща въ нбсе оболченна въ облакъ, стой аггле чому лице оболкомъ покрываєшь що за тайну в томъ покритю изявляєшь?⁵⁰ Такими сун агглами всѣ которые колвекъ доброволне сим свѣтом погордивши, всѣ свѣтлости сегосвѣтныи свѣтлост блгородія, свѣтлост фортуни, свѣтлост гоноровъ, свѣтлост достатковъ злата, сребра, каменей многоцѣнныхъ иноческим габитомъ якъ оболкомъ яким покрывають.

Межъ такими агглами и тебе блгороднѣйша дзве нѣсмотрніе Бжїе сочисляєть.⁵¹ Приходишь *шт* великой твоей парентелѣ, *шт* многословутого блгородства, власнѣ якъ аггль с⁵² нбси. По лѣнѣй *шт*чєскої Марціанна Вігославска подвоеводзанка волынска. По лѣнѣй матернѣй Марціанна Мазепянка сестреница рожеоная⁵³ оного славного Мазепы вожда⁵⁴ непреодолѣннаго Войскъ Запорозскихъ которому свѣтъ удивляєтся врази трепещут, предъ котрым не толко бѣссурмане, але и самыє стѣны и грады бѣсурманскіє упадают, которого імя єст и будєт *шт* востокъ слнца до запад славно и препрославленно яко грома враговъ. Россій защитителя, хвалы Бжїе ревнителя, церквей украсителя и фундатора, всѣмъ бѣдным неистошимаго⁵⁵ богатства⁵⁶. Сѣт такъ высокого блгородства, влас-

⁴⁷ Дописано над рядком.

⁴⁸ «при законныхъ умбрах» дописано над рядком.

⁴⁹ Далі закрєслєно «ар» (очевидно, недописанє «архангел/архаггль») і «тут».

⁵⁰ «стой аггле чому лице оболкомъ покрываєшь що за тайну в томъ покритю изявляєшь?» дописано над закрєслєним «дуга на главѣ его, лице его яко слнце нозѣ его яко столпы огненны».

⁵¹ Рєчєннє дописано над закрєслєним «Що жѣ *шт* тебѣ имам глати блгороднѣйша двїцє в іночєскїй образ нѣ преобразуєма?».

⁵² Виправлєно з «шт».

⁵³ Дописано над рядком.

⁵⁴ Літєри «в» та «ж» виправлєно з інших букв.

⁵⁵ Виправлєно з «неистошимає».

⁵⁶ «яко грома враговъ. Россій защитителя, хвалы Бжїе ревнителя, церквей украсителя и фундатора, всѣмъ бѣдным неистошимаго богатства» дописано

нѣ якъ з нѣа агѣль апокалипсический нѣ в очах наших являшися. Покрываетъ лице свое земный нашъ агѣле грубым іноческаго покрывала оболочком хотячи уподобитися Хрсту и Бѣи бо ежели⁵⁷ самъ нѣ единородный Сѣ Бжій велика совѣта агѣль грубым тѣла члчского покрывается оболочком, ежели⁵⁸ сама вышшая агѣль Пр Дѣа под осѣненіемъ Ст Дѣа нѣбы под яким застаєт покрывалом.⁵⁹ Слушни было и тебѣ яко премудрѣйшой Дѣвѣ послѣдовати стопам Хвым и Бгородичинымъ. //

Глянте жъ ССл мой якъ щасливый знакъ и прогностикъ ѿт нѣшнього осѣнення и затемнення мысленной луны Бѣи всѣмъ нам іночествующим, а найбарзѣй тебѣ блгороднѣйшая двѣце избранному іночествующих лику нѣ сочисляема. [...]

РДА, ф. 834, оп. 2, спр.1592, арк. 398–399. Автограф.

Bibliography

Bellyaev, Ivan, comp. «Pis'ma k getmanu Mazepa ob ego sestre, gospozhe Vojnarovskoj.» *Chteniya v Imperatorskom Obshchestve istorii i drevnostej Rossijskih* 5 (1848): 67–70.

Bidnov, Vasyl. «Mariia Mahdalyna, maty hetmana Mazepy.» In *Mazepa. Zbirnyk*. I: 35–52. Varshava, 1938.

Bilous, Nataliia. «Nevidomi storinky biohrafii Ivana Mazepy u svitli danykh lutskykh grodskykh knyh 1668–1670 rokov.» In *Zbirnyk materialiv kruhloho stolu «Ivan Mazep ta prostorovo-chasovyi koloryt yoho doby»*. Kyiv, 2024 (forthcoming).

вертикально на лівому полі.

⁵⁷ Фрагмент «Покрываетъ лице свое земный нашъ агѣле грубым іноческаго покрывала оболочком хотячи уподобитися Хрсту и Бѣи бо ежели» виправлено із «А чому жъ земный нашъ агѣле грубым іноческаго покрывала оболочком так ясновѣтную твою покрываетъ особу? Так власнѣ треба СС. Елико великъ еси толико смирайся.»

⁵⁸ Дописано над рядком.

⁵⁹ Далі закреслено «Овожь и нам всѣмъ іночествующим, а именно тебѣ блгород & двѣце, образъ даєтся да послѣдуєши стопам Хвым и Бгородичинымъ.» (літеру «і» в слові «іменно» виправлено, вірогідно – з «я»).

Chukhlib, Taras. «Ivan Mazepa yak polkovodets: viiskovi pokhody do Khadzhybeiu, Pivnichnoho Prychornomia ta Krymu v 1687–1699 rr.» *Chornomorska mynuvshyna* 10 (2015): 3–16.

Dokumentalna spadshchyna Sviato-Mykhailivskoho Zolotoverkoho monastyria u Kyievi XVI–XVIII st. z fondiv Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho. Zb. dok., comp. by Yu. A. Mytsyk, S. V. Sokhan, T. V. Mitsan, I. L. Syniak, Ya. V. Zatyliuk. Kyiv, 2011.

Harlampovich, Konstantin. *Malorossijskoe vliyanie na velikoruskuyu cerkovnuyu zhizn'*. Kazan', 1914.

Kostomarov, Nikolaj. «Ruina», «Mazepa», «Mazepincy». *Isoricheskie monografii i issledovaniya*. Moskva: «CHARli», 1995.

Kryvosheia, Volodymyr. *Henealohiia ukrainskoho kozatstva: Bilotserkivskyi polk*. Kyiv: Stylos, 2002.

Modzalevskij, Vadim. *Malorossijskij rodoslovník*. Vol. 3. Kiev: Tipografija «S. V. Kul'zhenko», 1912.

Mytsyk, Yurii, and Tarasenko, Inna, comps. «Z novykh dokumentiv do istorii Sivershchyny (XVII–XVIII st.) (Chastyna 17).» *Siverianskyi litopys* 6 (2019): 72–98.

Ohloblyn, Oleksander. *Hetman Ivan Mazepa ta yoho doba*. Niu York–Paryzh – Toronto: Vydannia Orhanizatsii Oborony Chotyrok Sobid Ukrainy (OOChSU) – Ligy Vyzvolennia Ukrainy, 1960.

Pavlenko, Serhii. *Otochennia hetmana Mazepy: soratnyky ta prybichnyky*. Kyiv: Vydavnychy dim «KM Akademia», 2004.

Pavleno, Serhii. *Ivan Mazepa. Dohetmanskyi period*. Kyiv: «Mystetstvo», 2020.

«Pis'mo Orlika k Stefanu Yavorskomu.» *Osnova. YUzhno-russkij literaturno-uchenyj vestnik* 10 (1862): 1–28.

Rossijskij gosudarstvennyj istoricheskij arhiv, f. 834, op. 2, d. 1592.

Tairova-Yakovleva, Tat'yana. *Ivan Mazepa i Rossijskaya imperiya. Istoriya «predatel'stva»*. Moskva–Sankt-Peterburg: Centropoligraf, 2011.

Tairova-Yakovleva, Tat'yana. *Mazepa*. Moskva: Mlodaya gvardiya, 2007.

Teslenko, Ihor. «Do pyttannia pro rodovid Mazep: stari skhemy, novi imena.» *Zapysky NTSh CCLXXV* (2022): 330–367.

Trebnyk mytropolity Petra Mohyly 1646 r. [reprintne vydannia]. P. 2. Kyiv: IVTs UPTs, 1996.

Universaly Ivana Mazepy (1687–1709), comp. by Ivan Butych, Viacheslav Rynsevych. Kyiv–Lviv: NTSh, 2006.

Universaly Ivana Mazepy (1687–1709), comp. by Ivan Butych. Kyiv–Lviv: NTSh, 2002.

Vozniak, Mykhailo. «Khто zh avtor t. zv. Litopysu Samovydtisia.» *Zapysky NTSh* CLIII (1935): 1–81.

Abstract

Double Eclipse, Feast of the Annunciation and Mazepa's Niece «Marianna»

The purpose of this publication is to introduce unknown information from the sermon of 1699 of the Kyiv pricher Stefan Yavorskyi, which concerns Ivan Mazepa's niece Marianna Vitoslavska. Thanks to Yavorskyi's mentions, we can establish the date and circumstances of Marianna's taking the veil, and therefore revise the assumptions about the fate of Vitoslavska that proposed in historiography. The publication of the fragment of the sermon is preceded by a short introduction, designed to explain the context of the mention of Vitoslavska, as well as to recall the researchers' assumptions regarding her biography.

Keywords: Polish-Lithuanian Commonwealth, Hetmanate, Kyiv, nobility, preaching, Marianna Vitoslavska, Ivan Mazepa, Stefan Yavorskyi.